

Nagy Miklós Mihály¹ – Dövényi Zoltán²

Clausewitz és a legitim német geopolitika Clausewitz and the Legitimate German Geopolitics

Absztrakt

A klasszikus német geopolitika kezdeti – a megalapítója, Karl von Haushofer által – legitimnek nevezett időszakában mélyreható tudományos polémia folyt az új tudományterület értelmezéséről és szellemtörténeti előzményeiről. E diskurzus a legújabb tudománytörténeti és -elméleti feldolgozásokban is hangot kap. A geopolitika tudománytörténetének lényeges része, jóllehet egységes állásfoglalás vele kapcsolatban napjainkig nem született. A vitára irányuló tudományos kutatások során kevés figyelmet szenteltek annak, hogy a klasszikus német geopolitikának – már a legitim időszakában is – volt egy bizonyos militáris jellege. E vonása nemcsak abban öltött testet, hogy vizsgálatainak egy része katonai és háborús témákra irányult, hanem abban is, hogy a geopolitikai szemléletmód új irányt jelölt ki a katonaföldrajz számára. A militáris jelleg alapján – a hadtudomány fejlődési folyamataiból eredően – feltételezhetjük, hogy Carl von Clausewitz katonaföldrajzi nézetei is a legitim német geopolitika egyik forrását adták. Ennek bizonyítását azonban nehezíti, hogy az egyetemes Clausewitz-kutatások nem foglalkoztak a német katonai gondolkodó földrajzi téziseivel. Így tanulmányunkban ezek főbb ismérveinek vizsgálata mellett a geopolitika megteremtője, Rudolf Kjellén és előfutára Friedrich Ratzel eszmerendszerét összevetjük a clausewitzzi geográfiával. Célunk annak feltárása, hogy Clausewitz fő műve, a Vom Kriege szolgálhatott-e a klasszikus legitim német geopolitika egyik tudományos forrásaként.

Kulcsszavak: geopolitika, Carl von Clausewitz, Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén, tudománytörténet

¹ Nemzeti Közföldügyi Egyetem – University of Public Service, e-mail: szentvazul@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2786-4944>

² Pécsi Tudományegyetem – University of Pécs, e-mail: dovenyiz@gamma.ttk.pte.hu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9576-8375>

Abstract

*During the first, classical period of German geopolitics – labelled legitimate by its establisher, Karl von Haushofer – a deep academic discussion took place about the interpretation and intellectual background of the new discipline. This discussion is also included in the latest works on the history and theory of science. Geopolitics is an important element of the history of science, although a coherent position has not been constructed regarding it. Academic research focusing on the discussion has paid little attention to the fact that classical German geopolitics had a certain military quality, even in its legitimate period. This feature of the discipline was illustrated not only by the fact that some of its research focused on military and war issues, but also by a new direction of military geography promoted by geopolitics. Based on this military quality – due to the development of military science – it can be supposed that Carl von Clausewitz's views of military geography were also among the foundations of legitimate German geopolitics. However, this claim is difficult to prove, since general research on Clausewitz's work has not studied his geographical theses. The present study discusses the main features of these geographical theses and compares them to those of Rudolf Kjellén, who established the discipline of geopolitics, and to those of Friedrich Ratzel, the forerunner of geopolitics. The goal of the present study is to examine whether Clausewitz's main work, *Vom Kriege*, could have served as one of the academic foundations of classical legitimate German geopolitics.*

Keywords: geopolitics, Carl von Clausewitz, Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén, history of sciences

1. A vizsgálat hipotézise és módszertana

A II. világháborút követően a sokak által a Harmadik Birodalom szellemi élete meghatározó alakjának tartott Karl von Haushofer, a klasszikus német geopolitikai eszmerendszer kidolgozója – a győztes hatalmak képviselőinek felszólítására – megírta az életművét lezáró tanulmányát, *Apologie der deutschen Geopolitik* címmel. Dolgozatában a klasszikus német geopolitika első – 1919 és 1933 közötti – időszakát nevezte legitimnek,³ értve alatta, hogy ebben a periódusban eszmerendszere tudományosan megalapozott volt, és megfelelt a tudományosság követelményeinek. Tanulmányából és a kezdeti írásaiból kiderül, hogy geopolitikája elsősorban *Friedrich Ratzel* politikai földrajzán és *Rudolf Kjellén* államtudományi rendszerén alapult. Haushofer az 1933 utáni német geopolitikát a nemzeti szocialista ideológia és kultúrpolitika túlzott befolyása miatt nem tartotta kellően tudományosnak. A legitim, a korábbi időszakban azonban számos, a későbbi évtizedekben, így a világháborút követően is értékálló geopolitikai alapmű született. Ezekben egyrészt igyekeztek tisztázni az új tudományterület elméleti kérdéseit, feltárni tudománytörténetét, másrészt a világ külpolitikai eseményeinek

³ Karl von Haushofer: *Apologie der deutschen Geopolitik*. In Edmund A. Walsh (szerk.): *Wahre anstatt falsche Geopolitik für Deutschland*. Frankfurt am Main, Verlag G. Schulte-Bulmke, 1946. 20.

és folyamatainak geográfiai értelmezését adták. Miután Haushofer és munkatársai a geopolitikát elsősorban a politikai – külpolitikai – életet szolgáló alkalmazott gyakorlati politikai földrajznak tartották,⁴ így tudománytörténetét a geográfiához és az államtudományhoz kötötték. Haushofer, aki egyfelől vezérkari akadémiát is végzett katona, másfelől szakképzett geográfus volt,⁵ *Friedrich Ratzel* tekintette az első geopolitikai szakértőnek,⁶ jóllehet a geopolitika fogalma a svéd államtudóstól, *Rudolf Kjelléntől* származott.⁷ Az utóbbi államtudományi elméletét nagymértékben Ratzel politikai földrajzára építette.⁸ Vagyis a haushoferi geopolitika legitim formájában Ratzel és Kjellén szellemiségéből nőtt ki, és e folyamatnak meghatározó mérföldköve volt a svéd gondolkodó államtudományi szintézisének német nyelvű kiadása 1917-ben.⁹

A legitim német geopolitika tudománytörténeti előzményeinek feltárására irányuló célkitűzés már az eszmei alapvetését tartalmazó tanulmánykötetben – a *Bausteine zur Geopolitik*ban (1918)¹⁰ –, valamint az azzal egyidőben megjelent, a német közlekedés- és történeti geográfus, *Richard Hennig* tollából kikerült egyik első összefoglaló művében¹¹ is tükröződött. A *Bausteine zur Geopolitik* lapjain a Haushofer és közvetlen munkatársai – *Erich Obst*, *Hermann Lautensach*, *Otto Maull* – közös szerzősége alatt megjelent tanulmány¹² Ratzel és Kjellén mellett elsősorban azokat a kortárs német szerzőket vette számba, akiknek művei beleillettek az alkalmazott politikai földrajz áramlatába. Ez főleg a múlt század húszas éveit politikai földrajzának historiográfiája volt. A már említett Hennig ennél sokkal tovább ment, amennyiben geopolitikai összefoglalóját *A geopolitika előtörténete* című rövid fejezettel kezdte: megírta az előbb említett kortárs historiográfia előzményeit. Visszanyúlt egészen a távoli ókorig; Menenius Agrippával és Arisztotelésszel kezdte a Karl von Haushoferig ívelő tudománytörténeti folyamatot. A különböző gondolkodókat a saját felfogása szerinti geopolitika – az államról mint organizmusról szóló tudomány – szempontjából válogatta. A tanulmányunk számára fontos három személyről beszél; a már említett Ratzel és Kjellén mellett kiemelte a modern emberföldrajz megalapítójának tartott Carl Ritter munkásságát is.¹³

Korunk geopolitikai szakirodalmában még mindig nem került pont a legitim klasszikus geopolitika tudománytörténeti vitájának végére. *Frank Ebeling* és *Rainer Sprengel* munkáiban olyan filozófusok nevei merülnek fel, mint *Montesquieu*, *Bergson*,

⁴ Karl von Haushofer: Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik. In Karl von Haushofer et alii (szerk.): *Bausteine zur Geopolitik*. Berlin–Grünwald, Kurt Vowinckel, 1928. 29–48. 29–31.

⁵ Haushofer életrajzi adatait kronológiai táblázatba rendezve közli az eddigi legteljesebb róla szóló biográfiában Hans-Adolf Jacobsen: *Karl Haushofer: Leben und Werk Band I*. Boppard am Rhein, Harald Boldt, 1979. 465–479. Életrajzáról lásd még: Frank Ebeling: *Geopolitik: Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945*. Berlin, Akademie Verlag, 1994. 43–57.

⁶ Karl Haushofer et alii: Über die historische Entwicklung des Begriffs Geopolitik. In Haushofer et alii (1928) i. m. 3–28. 6.

⁷ Haushofer et alii (1928) i. m. 3.

⁸ Uo. 5–6.

⁹ Rudolf Kjellén műve 1916-ban Svédországban jelent meg *Staatens livsform* címmel, amelyet már 1917-ben követett a lipcsei S. Hirzel Verlag gondozásában a német kiadás, *Der Staat als Lebensform*. A mű az utóbbi változatában vált világszerte ismertté. Rudolf Kjellén: *Der Staat als Lebensform*. Leipzig, S. Hirzel, 1917.

¹⁰ Haushofer et alii (szerk.): *Bausteine zur Geopolitik*. Berlin–Grünwald, Kurt Vowinckel, 1928.

¹¹ Richard Hennig: *Geopolitik: Die Lehre vom Staat als Lebewesen*. Berlin–Leipzig, Verlag und Druck Teubner, 1928.

¹² Haushofer et alii (1928) i. m. 9–28.

¹³ Hennig (1928) i. m. 1–13.

Kant, Hegel és Marx,¹⁴ ami arra utal, hogy a klasszikus német geopolitika tudománytörténete – éppen a diszciplína egyéb tudományoktól való éles elválasztásának hiánya, továbbá elválaszthatatlansága miatt – még hosszú időre vitás marad. Ebben a tekintetben nagyon feltűnő, hogy a geopolitika legjelentősebb tudományos forrásának, az akkor már mintegy negyed évszázada fennálló politikai földrajznak a Haushoferi geopolitika megszületésekor mennyire letisztult tudománytörténete volt. Otto Maull politikai földrajzi monográfiájának tudománytörténeti – amúgy igen részletes – fejezete beszédes példája ennek.¹⁵

A geopolitika, úgy tűnik, akkoriban nemcsak kutatási témáinak és tudományos mibenlétének, hanem tudományos módszertanának kidolgozásával is bajlódott. A szakirodalom azt tükrözi, hogy miközben e problémák megoldásán fáradozott, nem figyeltek fel militáris vonásaira, ami a mai tudománytörténeti kutatásoknak is az egyik hiányossága. A klasszikus és legitim német geopolitika megteremtője, Karl Haushofer vezérkari képzettségű katona és szakképzett geográfus volt. Az 1945 előtti geopolitika témaköreiben jelentős helyet foglalt el a katonai, valamint a háborús tematika, és a diszciplína magfolyóiratának – a *Zeitschrift für Geopolitik*nek – szerzői között nagy számban találhatók katonák. Ráadásul Karl Haushofer *Wehrgeopolitik* (1932), valamint tanítványa és közeli barátja, az egy generációval fiatalabb Oskar Ritter von Niedermayer tábornok *Wehrgeographie* (1942) című könyveikkel új irányt jelöltek ki a katonaföldrajz fejlődésében.¹⁶ Mindez feltételezi egyes szerzők alapos hadtudományi ismereteit, legfőképpen pedig a modern hadelmélet alapművének, Carl von Clausewitz *Vom Kriege*jének¹⁷ beépülését a geopolitika ismeretanyagába. Azt nem feltételezhetjük, hogy Haushofer és munkatársai ne ismerték volna az egész katonai szakma gondolkodásmódját determináló alkotást.¹⁸ Az viszont szemet szúr, hogy a geopolitika tudománytörténeti feldolgozásaiban forrásként nem szerepel Clausewitz, miközben egyes korabeli szaktanulmányokban, valamint Ratzel politikai földrajzi alapművében is több hivatkozást találunk rá.

Az utóbbiak egyik markáns példája Magyarországról való. Az I. világháború második időszakában – későbbi neves történészünk – Tóth Zoltán a *Földrajzi Közlemények* lapjain nagy terjedelmű politikai és katonaföldrajzi, valamint geopolitikai tanulmányt publikált, *Az államterület biztonsága* címmel.¹⁹ Dolgozatunk témája szempontjából a vizsgált kérdéskör – az Osztrák–Magyar Monarchia és Magyarország védhetősége – mellett az ott hivatkozott művek érdemelnek figyelmet. A kor színvonalához képest nagyon terjedelmes – 208 tételes – jegyzetapparátusában szinte egymás mellett szerepelnek Ratzel politikai földrajzi művei, Kjellén politikatudományi alkotásai,²⁰ valamint Clausewitz *Vom Kriege* című kötete. Tóth Zoltán metodológiai szempontból négy

¹⁴ Ebeling (1928) i. m. 79–87.; Rainer Sprengel: *Kritik der Geopolitik: Ein deutscher Diskurs 1914–1944*. Berlin, Akademie Verlag, 1996. 37–50.

¹⁵ Otto Maull: *Politische Geographie*. Berlin, Verlag von Gebrüder Borntraeger, 1925. 1–31.

¹⁶ Nagy Miklós Mihály: *Kis magyar hadelmélet: hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata*. Budapest, Zrínyi, 2006. 135–139.

¹⁷ Nagy (2006) i. m. 131–152.

¹⁸ Uo. Haushofer Clausewitz-ismereteit bizonyítja, hogy hivatalos levelezésében több alkalommal hivatkozik a német katonai gondolkodóra. Több ilyen iratát közli: Jacobsen (1979) i. m.

¹⁹ Tóth Zoltán: *Az államterület biztonsága. Földrajzi Közlemények*, 45. (1917), 7–8. 311–361.

²⁰ Tóth Zoltán tanulmányában az ugyanabban az évben német nyelven megjelent *Der Staat als Lebensform*ra még nem, hanem Kjellén egyéb műveire hivatkozott.

tudomány – a történetírás, a geográfia, a politikatudomány, a hadtudomány – téziseit dolgozta egybe és alkalmazta a már említett államterekre. Tanulmányából kiviláglik, hogy Ratzel, Kjellén és Clausewitz tanai mintegy kiegészítik egymást. Azt pedig már a három életmű bizonyos fokú ismeretében fűzhetjük hozzá; egyes esetekben bizonyos tartalmi átfedések is fellelhetők.

A fentiekben elmondottak alapján fogalmazhatjuk meg azt a hipotézisünket, hogy a német klasszikus legitim geopolitika szellemi forrásai közé indirekt formában Clausewitz *Vom Kriege*-je is beilleszthető. E hipotézisünket oly módon igyekszünk bizonyítani, hogy összevetjük a politikai földrajz Ratzel-féle, a geopolitika Kjellén-féle, valamint a hadelmélet Clausewitz-féle geográfiai tartalmát. A vállalt célkitűzés megvalósításához három művet vizsgálunk: Ratzel *Politische Geographie* című alapművét, Kjellén *Der Staat als Lebensform* című kötetének geopolitikai fejezetét, valamint Clausewitz *Vom Kriege*-jének 2013. évi harmadik magyar fordítását.²¹ Hipotézisünk vizsgálata mellett, miután a modern Clausewitz-kutatások esetében a geográfiai tényezők szinte teljes mellőzését tapasztaltuk, egyben feladatunknak tartjuk ráirányítani a figyelmet a *Vom Kriege* földrajztudományi értékeire is. Mindennek érdekében igazodva a kronológiai rendhez két kérdést állítunk a középpontba, egyfelől Clausewitz földrajzi nézeteit, másfelől ezek kapcsolatának lehetőségét Ratzel és Kjellén említett alkotásaival.

2. Clausewitz földrajzi nézetei a *Vom Kriege*-ben

Carl von Clausewitz munkásságát a hadtudományon túl egyéb diszciplínák, közöttük a geográfia is magáénak vallja. Amikor a múlt század második felében Wolf Tietze szerkesztésében megjelent a német földrajztudomány jelentős szaklexikona, akkor abban Clausewitz két helyen is feltűnt. Egyfelől – katonaföldrajzusként – rövid szócikket kapott, másfelől a Carl Ritterről szóló szövegrészben a német geográfus tanítványaként szerepeltették.²² Clausewitz és Ritter nemcsak kortársak voltak, hanem ugyanahhoz a generációhoz is tartoztak: a német katonai gondolkodó 1780-ban született és 1831-ben hunyt el, míg geográfus honfitársa 1779-ben jött a világra és halálának dátuma 1859.²³ Az azonos generáció természetesen nem zárja ki, hogy Clausewitz Ritter tanítványa lehetett volna, de miután az előbbi földrajzi munkássága még feldolgozatlan, sokkal inkább Ritter közvetett vagy éppen közvetlen hatására gondolhatunk. Életüknek volt egy közös berlini korszaka, amikor a berlini hadiakadémián együtt dolgoztak. Clausewitz 1818-ban lett a hadiakadémia vezetője, és 1829 végéig töltötte be ezt a posztot. Ritter Clausewitz után két évvel került az intézményhez oly módon, hogy közben a Berlini Egyetemen is professzori katedrát kapott. Vagyis közel egy évtizedig dolgoztak együtt. Clausewitz ugyan már élete korábbi szakaszában hozzákezdett egy stratégiai alapmű

²¹ Friedrich Ratzel: *Politische Geographie: oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges* [Zweite umgearbeitete Auflage]. München–Berlin, Druck und Verlag von R. Oldenbourg, 1903.; Kjellén (1917) i. m. 46–93., Carl von Clausewitz: *A háborúról*. Budapest, Zrínyi, 2013. [Szabó Júlia fordítása].

²² Wolf Tietze (szerk.): *Westermann Lexikon der Geographie Band I*. Braunschweig, Georg Westermann Verlag, 1968. 686. és Wolf Tietze (szerk.): *Westermann Lexikon der Geographie Band III*. 1970. 1055–1056.

²³ Clausewitz és Ritter táblázatba foglalt életrajzi adatait közli: Dietmar Schössler: *Carl von Clausewitz*. Hamburg, Rowohlt Taschenbuchverlag, 1991. 142–144., továbbá Cornelia Lüdecke: *Militärische und zivile Geographie: Von Carl Ritters Geographie in Berlin bis zu Karl Haushofers Geopolitik in München*. Norderstedt, BoD-Books on Demand, 2019. 174–177.

kidolgozásához, de fő alkotása, a *Vom Kriege* csak itt, a hadiakadémián eltöltött évek alatt nyerte el ma ismert formáját. Clausewitz korai halála miatt az alkotás töredékes, befejezetlen maradt, szerzője az egészet át akarta dolgozni. Ennek ellenére azonban a modern hadelmélet legfontosabb művévé vált, még ha teljes térhódítása egészen a 19. század végéig el is húzódott.²⁴

Ritter és Clausewitz kapcsolatáról ma még túl keveset tudunk, legjelentősebb modern biográfiáik nem is foglalkoznak a kérdéssel,²⁵ de az biztos, hogy a német geográfusnak 1825-től oktatási igazgatóként nagyobb befolyása lehetett a porosz tisztképzés tartalmi kérdéseibe, mint a hadiakadémiát katonai és államigazgatási szempontból irányító Clausewitznek. Ritter általános földrajzot oktatott, a katonaföldrajzot és a topográfiát *O'Etzel* őrnagy tanította, aki Clausewitz halála után jelentős szerepet vállalt a *Vom Kriege* sajtó alá rendezésében. Clausewitz hadtudományi tézisei – a Ritterrel való közös munka alatt – elsősorban korai írásai alapján kerülhettek a hallgatósághoz, a hadtörténelemmel és hadművészettel foglalkozó oktatók közül többen a már készülő *Vom Kriege* szellemiségét követték.²⁶ Mindezek alapján úgy véljük, hogy Clausewitznek a *Vom Kriege*-ben rögzített földrajzi megállapításai – életpályájából, iskolázottságából és társadalmi rangjából eredően – kora katonaföldrajzából, Ritter geográfiájából – geográfiai szemléletmódjából –, saját hadművészeti ismereteiből, háborús tapasztalataiból, továbbá módszeresen épített általános műveltségéből származtak. A német tudománytörténet úgy fogalmaz, hogy – hangsúlyozzuk, földrajztudományi feldolgozatlansága ellenére is – a *Vom Kriege* a tér és a vidék jelenségeivel kapcsolatos fejezetei miatt a katonaföldrajz egyik klasszikus alapműve, amely teljesen szakít a korábbi szemléletmóddal.²⁷ A Clausewitz-kutatók vélhetően a *Vom Kriege* vizsgálódási kiindulópontja – az állam és a háború viszonya – túlsúlya miatt hagyhatták figyelmen kívül annak geográfiai fontosságát. Hozzájárulhatott ehhez, hogy Clausewitz életműve egyáltalán nem lezárt, a fő alkotás töredékes, néhol vázaltszerű, olykor az ellentmondásoktól sem mentes. Mindemelllett olyan filozófiai mélységei és logikai eszme-futtatásai vannak, amelyek különböző értelmezésekre adnak alkalmat. A *Vom Kriege* kidolgozatlansága azonban – éppen a földrajz és a katonaföldrajz hasznára – a textusban, sokszor a földrajzi részeknél, redundanciát eredményez, ami az egyes fejezetek aránytalan kidolgozatlansága miatt kutatói felületességet generálhat. Eddigi egyetlen – nemzetközi híró – Clausewitz-kutatónk, Perjés Géza sem ismerte fel a *Vom Kriege* geográfiai rétegeit. Az 1988-ban megjelent – csak egyetemes mércével

²⁴ A *Vom Kriege* keletkezéstörténetéről lásd: Eberhard Kessel: Zur Genesis der modernen Kriegslehre: die Entstehungsgeschichte von Clausewitz' Buch „Vom Kriege“. In Eberhard Kessel: *Militär-geschichte und Kriegstheorie in neuerer Zeit, ausgewählte Aufsätze*. Berlin, Duncker Humblot, 1987. 122–147. A clausewitz-i életmű és a *Vom Kriege* helyéről az egyetemes hadtudomány történetében egyértelmű áttekintést ad: Werner Hahlweg: Krieg – Kriegskunst – Kriegstheorie. In Ursula von Gersdorff (szerk.): *Geschichte und Militär-geschichte: Wege der Forschung*. Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1974. 313–335. A *Vom Kriege* hatását összefoglalja: Perjés Géza: *Clausewitz*. Budapest, Magvető, 1983. 415–437.

²⁵ Tanulmányunk elkészítéséhez a legjelentősebb Clausewitz-biográfiák közül az alábbiakra támaszkodtunk: Schössler (1991) i. m.; Raymond Aron: *Clausewitz. Den Krieg denken*. Frankfurt am Main – Berlin – Wien, Propyläen, 1980.; Wilhelm von Schramm: *Clausewitz: Leben und Werk*. Esslingen am Neckar, Bechtle, 1981.; Werner Hahlweg: *Carl von Clausewitz: Soldat-Politiker-Denker*. Göttingen–Frankfurt–Zürich, Muster-Schmidt, 1969.; Peter Paret: *Clausewitz und der Staat: der Mensch, seine Theorien und seine Zeit*. Bonn, Dümmlers, 1993.

²⁶ Paret (1993) i. m. 374–388.

²⁷ Tietze (1968) i. m. Band I., 684.

értékelhető – feldolgozásában a clausewitz-i életmű egy viszonylag korai, pusztán a taktikai szinttel foglalkozó alkotásának a térre vonatkozó részét említi.²⁸ Peter Paret pedig a Clausewitz műveiben szereplő „topográfiai fejtegetésekről” beszél.²⁹

A katonai szakma földrajzi gondolkodásmódja a 19. század folyamán – az akkoriban már a geográfián belül önálló tudományterületté szerveződő katonaföldrajz révén is – három jelentős időszakra tagolható. A százéves folyamatot áttekintő olasz tábornok, Carlo Porro a katonaföldrajz hidrográfiai, geológiai, valamint hipotetikus irányzatait tudta egymástól elkülöníteni a tudományterület egyetemes historiográfiájában fontos szerepet játszó dolgozatában.³⁰ A hidrográfiai irányzat még a 18. századból örökölt volt: minden katonai tevékenység mögött a vízrajzi viszonyok determináló hatását hirdette. Ezt a geológiai iskola váltotta fel, amely elsősorban az orográfiai tényezőkre fókuszált. E kettő mellett, amely egyszerre is érvényesült, létezett egy hipotetikus változat is, amely a lehetséges hadszíntéren folytatandó, jövőbeli fegyveres összeütközés tereptani leírásával foglalkozott. Egyik sem vált be a gyakorlatban, mindegyik öncélú, leíró geográfiává vált, a katonai szakma – a katonai oktatás általános műveltségi részén kívül – alig profitált belőlük. Ebben az 1910-ben keletkezett munkában Porro hangsúlyozta, hogy a német katonai szakma elsősorban Ritter, Oscar Peschel, valamint a katonaföldrajzos, Ritter- és Clausewitz-tanítvány, Albrecht Roon révén teljesen önálló geográfiai iskolát jelentett.³¹ Porro ugyan nem hangsúlyozta, de összevetve az általa vizsgált olasz, francia, spanyol katonaföldrajzi irányzatokkal és a múlt század elején jelentkező igényekkel a diszciplína megújítására, látható, hogy a német katonaföldrajz szakított a század irányzataival, integrált szemléletmódot követett.

A német katonaföldrajz modern irányultságának kialakítása azonban nem pusztán Ritter érdeme volt, hanem legalább annyira Clausewitzé is. Ritter a katonai és a hadművészeti kérdésekhez nem értett, ezek talán nem is foglalkoztatták. Clausewitzet azonban igen: a szakítást a hidrográfiai és a geológiai szemléletmóddal ő fogalmazta meg a *Vom Kriege*-nek a védelemről szóló hatodik könyvében, *Az ország kulcsai* című fejezetben.³² Éles kritikával illette mind a geológiai, mind a hidrográfiai irányzatot: „Pusztán könyvből kölcsönzött gondolat, hogy az ország kulcsállását az úgynevezett kulcsterepen keressük, vagyis ott, ahol a különböző hegyvonulatok szerteágaznak egy közös pontból és ahol a legmagasabban fekvő források erednek. Ennek maga a természet mond ellent, mivel felülről lefelé nem teszi olyan megközelíthetővé a gerinceket és völgyeket, miként azt eddig az úgynevezett tereptan tanította, hanem tetszőlegesen szórja szét a csúcokat és bevágásokat, és nem ritka, hogy a legalacsonyabb víztükröt a legmagasabb hegytömbbel veszi körül. Ha a hadtörténelmet faggatjuk erről, meggyőződhetünk róla, milyen kevéssé bírnak tartós hatással valamely vidék geológiai

²⁸ Perjés Géza: *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest, Zrínyi, 1988. 128–136. Itt Clausewitz *Leitfaden zur Bearbeitung der Taktik oder Gefechtslehre* című alkotásáról van szó. Ennek újabb közlése megtalálható: Günther Dill (szerk.): *Clausewitz in Perspektive: Materialien zu Carl von Clausewitz: Vom Kriege*. Frankfurt am Main – Berlin – Wien, Verlag Ullstein, 1980. 54–125.

²⁹ Paret (1993) i. m. 379.

³⁰ Carlo Porro: *Aufgaben und Methoden der Militärgeographie I. Petermann's Geographische Mitteilungen*, 59. (1910), 1. 53–55.; Carlo Porro: *Aufgaben und Methoden der Militärgeographie II. Petermann's Geographische Mitteilungen*, 59. (1910), 2. 116–118.

³¹ Uo. I. melléklet, 54.

³² Clausewitz (2013) i. m. 497–500.

végpontjai a hadműveletekre, míg más helyi adottságok és egyéb szükségletek olyan fontosak, hogy az állásvonalak gyakran azon pontig felérnek, és az mégsem vonzza őket.

Azért időztünk ilyen hosszan ennél a téves elképzelésnél, mert egy kitüntetett rendszer kapcsolódott hozzá, most viszont elhagyjuk, és visszatérünk saját meglátásunkhoz [...]”³³ Ez a meglátás Clausewitznél mindössze annyi, hogy az ország kulcsa maga a haderő, mert „szerfölött kedvező feltételek szükségesek ahhoz, hogy a terep fogalma a haderő fogalma fölé kerekedjen [...]”³⁴

Ezzel a katonaföldrajzi bírálatával Clausewitz felszabadította a katonák geográfiai gondolkodását az addig uralkodó mereven egyoldalú szemlélettől, és kellően rugalmassá tette ahhoz, hogy a szélsőségekbe hajló földrajzi determinizmust a földrajzi viszonyok valós hatásainak vizsgálata váltsa fel. A katonaföldrajzi gondolkodást a tereptani megközelítéstől – mintegy megelőzve kora szellemét – a későbbi, a Ratzel-féle politikai földrajz irányába is nyitottá tette. Miután az egész hadelméleti rendszerének sarokpontja a háború és a politika kapcsolata, így ennek megfelelően viszonyul a földrajzi kérdésekhez, de mindig a katonai oldalról. Clausewitz életművében eddig nem találtuk nyomát annak, hogy geográfiát akart volna írni, ám ennek ellenére – mivel a háború szakmai kérdéseire a gyakorló katona praktikus, józan gondolkodásával viszonyul – a *Vom Kriege* felfogható földrajzi alapú hadelméletként is. Clausewitz geográfiai megállapításai ettől válnak újszerűen egyszerűvé: a katonaföldrajzot az öncélú érthetetlen és értelmetlen elvontságból a valódi tudományosság talajára helyezte. Katonaföldrajzi rendszerének sajátossága, hogy tézisei kettős rétegűek. Egyfelől felölelik a taktikai szintet, másfelől kiterjednek a stratégia szférájára is. Hadelméletének centrumában a politikai célok fegyveres erőszak útján történő elérése áll, és ennek megfelelően a háború egészét, vagyis a politikai cél megvalósítását szolgáló földrajzi vonatkozásokkal foglalkozik. Olyan katonaföldrajzi jelenségeket és képleteket absztrahál a háború gyakorlatából, amelyek több ponton érintkeznek – mintegy belesimulnak – Ratzel és Kjellén gondolatvilágával.

3. Clausewitz mint Ratzel és Kjellén előfutára

Az általunk vizsgált elméleti rendszerek közös vonása, azon túl, hogy kiegészítik egymást, az olyan szintézis megteremtésére irányuló törekvés, amely geográfiai alapú vagy tartalmú. Ez Ratzel és Kjellén esetében mintegy magától értetődő, ám Clausewitznél némi magyarázatra szorul. A fentiekben megfogalmazott tételünk, nevezetesen hogy a *Vom Kriege* földrajzi alapú hadelmélet, *kategorikus imperatívusként* nem állja meg a helyét. Ezzel szemben *hipotetikus imperatívusként* történő felfogása már elfogadható. Az ok abban rejlik, hogy Clausewitz maga sem állítja a földrajzi alapú hadelmélet megteremtésének szándékát. Ez az utóbbi inkább csak Haushofer és Niedermayer esetében érvényesül. Másfelől a Clausewitz által bírált kortársak alkotásaiban is erős a földrajzi elem, még ha minőségében nem is éri el a *Vom Kriege* színvonalát, amiként hadelméleti rendszereik mélysége is elmarad a mögött. Másfelől a Clausewitz által

³³ Clausewitz (2013) i. m. 500.

³⁴ Uo.

erős kritikával illetett katonaföldrajzi fogalmakat – *hadműveleti vonal, bázis, súlypont, tárgyszög, excentrikus és koncentrikus forma* – nem a porosz katonai gondolkodó alkotta meg.³⁵ A *Vom Kriege* geográfiai tételeinek hipotetikus imperatívusként való elfogadása ettől még nem zárja ki a Ratzel és Kjellén műveivel történő összevetését.

Ezt a kitévelt rögzítenünk kellett a három gondolkodó közötti közös vonások és eltérések meghatározásához. A legfontosabb azonosság a politikai élet jelenségeinek absztrahálása, ami ugyanakkor a legfontosabb eltéréseket is magában rejti. Clausewitz, Ratzel és Kjellén – és ez újabb egybeesés – az államok közötti kapcsolatokat vizsgálják, ám különböző szemszögből. Míg Clausewitz szigorúan hadtudományi és hadelméleti, addig Ratzel geográfiai, Kjellén pedig államtudományi szempontból teszi ezt. Mindhármuk esetében az államok közötti kapcsolatok – mint a politika folytatása – kérdésköre áll az eszmerendszer középpontjában. Clausewitz a háborút a politikai érintkezés egyik sajátos formájának fogja fel, ami Ratzel és Kjellén esetében földrajzi érintkezésként jelenik meg. Ha Clausewitz azt mondja, „a háború csak egy része a politikai érintkezésnek, tehát egyáltalán nem önálló dolog [...]”,³⁶ akkor a ratzeli és a kjelléni térbeli érintkezés is csak egy fajtája lehet az államok kapcsolatainak. Ha másik állítása szerint a „háborúnak persze külön nyelvtana van, de nincs külön logikája [...]”,³⁷ akkor ezt érvényesnek kell tartanunk a politika vezérelte és uralta földrajzi érintkezésekre is. Jóllehet főleg Ratzel rendszerében az állam földrajzi organizmusként, tehát természeti törvényeknek engedelmessé viselkedik a térben, de ezt a földrajzi organizmust mégis csak a politika irányítja: a társadalmak és a földrajzi terek összeütközésekor, a háború esetén mindenképpen. Ebből ered, hogy a térbeli összeütközések is „külön nyelvet” jelentenek, de „külön logika” nélkül. Ismét a három gondolkodó eszméinek közös pontja, amely a háború fogalmi értelmezéseiben is testet ölt.

Clausewitz háborúfogalmának középpontjában a politikai célú katonai erőszak áll, amennyiben a „háború tehát az erőszak alkalmazása, aminek célja, hogy az ellenfelet saját akarataunk teljesítésére kényszerítsük [...]”.³⁸ A háború társadalmi jelenségét Ratzel a társadalmi mozgások és az államok változásai sorába illesztve – és pusztán geográfiai szempontból – „a nagy embertömegeknek az egyik országból a másikba történő heves, anyagszerű és erőszakos mozgása [...]”³⁹ formában határozza meg. Kjellén esetében ilyen egyértelmű megfogalmazást nem találunk. A háború értelmezésének alapja nála, hogy az államot – ezen a ponton meghaladja Ratzel gondolatait – mint „birodalmat”, vagyis mint politikailag megszervezett vidéket fogja fel,⁴⁰ ennek térbeliségével foglalkozik geopolitikája. A háború a geopolitika „experimentális mezeje”, amelynek célja az ellenség akaratának megtörése, egész birodalmának elvétele. Az utóbbi alatt az államtér feletti rendelkezésre szolgáló jogától való megfosztását érti.⁴¹ A háború itt említett három értelmezésének közös eleme az erőszak, miközben a területek birtokba vétele Clausewitz meghatározásánál hiányzik. A fogalmi meghatározásnál ugyan valóban nem található, ám a *Vom Kriege* szerves részét alkotó, annak előszava

³⁵ Perjés (1983) i. m. 275–278.

³⁶ Clausewitz (2013) i. m. 667.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. 39.

³⁹ Ratzel (2013) i. m. 93.

⁴⁰ Kjellén (1917) i. m. 43.

⁴¹ Uo. 62–63.

elé írt, úgynevezett *Értesítésben*, ahol Clausewitz megfogalmazza a háború kettős jellegét már szerepel: „A háború e kettős jellege egyrészt abból a célból származik, hogy az ellenfelet legyőzzük – tehát hogy politikailag megsemmisítsük, vagy pusztán védekezésre képtelenné tegyük, és a nekünk megfelelő béke megkötésére kényszerítsük –, másfelől pedig mindössze abból, hogy birodalmának határain egyes területeket elfoglaljunk – tehát hogy ezeket a területeket megtartsuk, vagy békekötésnél hasznos ütközként játsszuk ki [...]”⁴² Vagyis a politikai akarat megtörése, az erőszak alkalmazása mindhárom szerzőnél megjelenik, jóllehet eltérő megközelítésben.

Főleg Ratzel rendszerének egyik sarkalatos pontja a tér birtoklása, valamint a térnek az emberi gondolkodáshoz való viszonya. Azt mondja, hogy a térért folytatott küzdelem egyben a – társadalmi – térfelfogás növekedését eredményezi, ebben az értelemben a „háború mint a tér iskolája” jelenik meg, és a világtörténelem nagy hadvezéreit, birodalomépítőit egységesen jellemzi: korukat megelőző térfelfogásuk van. Clausewitz a *Vom Krieger*-ben ezzel rokon véleményen van, bár ő a tér fogalmát alig-alig alkalmazza, legtöbbször hadszínterről, terepről beszél. E textusaiban a tartalom megegyezik Ratzel térértelmezésével. A *Vom Krieger*-nek *A háborús génius* című fejezetében számba veszi a nagy hadvezér – egyfajta ideális parancsnok – jellemzőit, és ezek közül feltűnően sokat foglalkozik a térhez – mai értelmezésünk szerint a földrajzi viszonyokhoz – fűződő kapcsolatával.⁴³

A jelentős hadvezér markáns szellemi tulajdonságának tartja, hogy a földrajzi, a terepről szóló információkat képzelő erejével „belsőleg megrajzolt térképet”⁴⁴ alkosson, avagy „nagy tehetsége, a vidék gyors és világos áttekintésével, egész cselekvését könnyedebbé és magabiztosabbá teszi, ami megvédi őt egy bizonyos belső gyámoltalanságtól, és kevésbé szolgáltatja ki a másoktól való függésnek [...]”⁴⁵ Clausewitz háborús géniusza ugyanúgy meglátja a tér belső kapcsolatrendszerét, mint Ratzel államalkotó hadvezére. Tegyük hozzá, ehhez az az organikus felfogás szükséges a modern korban, mint amit Kjellén említ: a birodalomban az állam testét kell látni és észrevenni.⁴⁶

A Kjellén eszmerendszerének geográfiai alapját nyújtó Ratzel a teret nemcsak a politikai erő hordozójának, hanem magának a politikai erőnek is tartja. Ezzel elérkeztünk a Clausewitzhez fűződő – szellemi – kapcsolat kulcskérdéséhez: a porosz katonai gondolkodónak a térben rejlő erőtenyezőről vallott nézeteihez. Clausewitz már abban a korban élt, amelyről Ratzel azt mondja: „A modern népek egyre inkább tudatában lesznek a térvizonyoknak [...]”⁴⁷ Clausewitz azáltal, hogy a háborús génius egyik fontos jellemzőjeként fogalmazta meg a földrajzi viszonyok közötti eligazodást, sőt egyenesen a hadvezéri munka alfájának és ómegájának tartotta, mintegy elébe

⁴² Clausewitz (2013) i. m. 31.

⁴³ Clausewitz a ratzeli felfogásra hajazó módon fogalmazza meg a háború és a földrajzi tényezők viszonyát: „Először is ez a kapcsolat szüntelenül fennáll olyannyira, hogy úgy gondolkodunk: képzett seregeink háborús tevékenysége nem mehet másol végbe, mint egy meghatározott térben; másodsorú döntő fontosságú, mivel módosítja, olykor pedig teljesen megváltoztatja valamennyi erő hatását; harmadszor: egyfelől gyakran az adott terep legapróbb területeire vezet, míg másfelől felöleli a legtágasabb tereket is [...]” Clausewitz (2013) i. m. 83.

⁴⁴ Clausewitz (2013) i. m. 84.

⁴⁵ Uo. 85.

⁴⁶ Kjellén (1917) i. m. 57.

⁴⁷ Ratzel (1903) i. m. 372.

ment Ratzel megállapításának, és a teret erőtényezővé emelte. A *Vom Kriege* további részeiben részletesen is foglalkozott e faktorial. Éleslátására jellemző, hogy az állam területén lévő, mindent eldöntő súlypontot úgy volt képes meghatározni, mintha csak Ratzel vagy Kjellén fogalmazta volna meg: „Látjuk, hogy a siker itt sem határozható meg általános okokkal. Gyakran a kívülállók által nem ismert egyéni és soha szóvá nem tett erkölcsi okok vagy a történelemből csak anekdotaként ismert semmiségek vagy véletlenek a döntők. Itt az elmélet csak a következőket mondhatja: a dolog azon múlik, hogy szem előtt tartsuk a két állam uralkodó viszonyait. Belőlük alakul ki egy bizonyos súlypont, az erőnek és a mozgásnak valamiféle központja, amelytől minden függ, és az ellenfélnek erre a súlypontjára kell teljes erővel csapást mérnie.”⁴⁸ A Ratzel által a háború lényegéeként megfogalmazott térbeli tömegmozgás erre a geográfiailag nehezen megragadható területre irányul.

Az államtér birtoklásának lényegét – ez, mint látható Clausewitznél és Ratzelnél is központi kérdés – geopolitikai értelemben a birodalom értelmezéséből származtatva Kjellén adja meg. A geopolitikáról szóló fejezetében párhuzamot von a paraszti földtulajdonos és az állam között. Amiként mondja, az előbbi bármikor eladhatja birtokát, és odébb költözhet. Egy állam ezt nem teheti meg, mert „[á]llandó lakóhelye és illetősége van, az odébb települő nomád hordáktól eltérően, és pedig egy mindenkorra meghatározott föld felett. Saját földjéhez bilincsel, és azzal együtt hal, ha attól elszakítják.”⁴⁹ Jóllehet ezt ily módon Clausewitz nem mondja ki, de amikor a hadviselés különböző formáiról beszél, és a területek birtoklásával mint politikai eszközzel manipulál, abban benne van: az államtér elvesztése egyben az állam – mint térbeli organizmus – egy részének elhalását is jelenti. Ez Clausewitznél az ellenség „védtelenné tétele” terminus technicusának egyik lényeges eleme, amelyről így ír: „[I]tt rögtön három dolgot kell megkülönböztetnünk, amelyek, mint három általános tárgy, minden egyebet is magukban foglalnak. Ezek pedig az ellenség hadereje, országa és akarata.

A haderőt meg kell semmisítenünk, azaz olyan helyzetbe kell juttatnunk, hogy a harcot ne tudja folytatni többé. Itt rögzítenünk kell, hogy a továbbiakban »az ellenséges haderő megsemmisítése« kifejezés alatt kizárólag ezt értjük.

Az ellenség országát el kell foglalnunk, mert abban új haderő alakulhatna meg. Még akkor is, ha mindkettő megtörtént, a háborút, vagyis a szemben álló felek ellenséges feszültségét és hatását mindaddig nem lehet befejezettnek tekinteni, amíg az ellenség akaratát meg nem törtük, vagyis a kormányzatot és szövetségeseit rá nem bírtuk a béke aláírására, vagy a népet a behódolásra, mert, még az ország teljes birtokbavétele esetén is, a harc újból fellángolhat, annak belsejében vagy szövetségeseinek segítségével által [...]”⁵⁰ A kjelléni értelemben vett állam teste, a birodalom, avagy a politikailag szervezett tér elvesztése olyan szintű kockázat, amely a békekötés felé terel. Ezért mondhatja Clausewitz: „Ahhoz, hogy az ellenfél teljesítse akaratunkat, olyan helyzetbe kell hoznunk, mely rá nézve hátrányosabb annál az áldozatnál, amelyet tőle követelünk.”⁵¹ Az ilyen helyzet kialakítása, majd megteremtése a nemzetközi

⁴⁸ Clausewitz (2013) i. m. 656.

⁴⁹ Kjellén (1917) i. m. 53.

⁵⁰ Clausewitz (2013) i. m. 57–58.

⁵¹ Uo. 41.

kapcsolatok és érintkezés egyik módja, amelyet geográfiai úton és eszközökkel is el lehet érni. Ez már Ratzel politikai földrajzának területére átnyúló kérdéskör.

Clausewitz geográfiai nézeteire jellemző, hogy – egyéb földrajzi jelenségek mellett – a *Vom Kriege*-ben mintegy túlhangsúlyozza az elfoglalt területek katonai – hadműveleti – jelentőségét. Beszél ezek kifárasztó erejétől kezdve, a hadszíntér földrajzi objektumain át, egészen késleltető jellegükig számos földrajzi képletről. Fejtegetéseinek egyik – a későbbi politikai földrajz és geopolitika szellemiségét sugalmazó – megállapítása így hangzik: „[H]a a támadó hadsereg egy pontból nyomul előre és sikerrel behatol az ellenséges országba, az a tér, amelyet uralni fog, nem pontosan a használt utakra fog korlátozódni, hanem kissé kiszélesedik, ám ez a szétbontakozás – ha szabad ezt a képet használnunk –, az ellenséges állam sűrűségétől és kohéziójától függ majd. Ha az ellenséges állam összetartása laza, ha népe elpuhult és elszokott a háborútól, akkor anélkül, hogy nagy erőfeszítésünkbe kerülne, győzelmes hadseregünk mögött széles terület tárul fel. Ha azonban bátor és hűséges néppel van dolgunk, a hadseregünk mögötti terület többé-kevésbé egy keskeny háromszöget fog alkotni.”⁵² A *Vom Kriege* ilyen és több hasonló szövegrészénél érhető tetten, hogy Clausewitz hadelméleti rendszere – messze megelőzve kora hasonló vállalkozásait – jóval túllép a hagyományos hadtudományi munkákon, és – még ha kimondatlanul is – földrajzi alapú, és a Ratzel-, valamint a Kjellén-féle elméleti építmények egyik egyáltalán nem elhanyagolható előzménye.

4. Összegzés

Tanulmányunk fő célkitűzése kettős. Egyfelől felhívni a figyelmet Clausewitz *Vom Kriege*-jének geográfiai értékére, másfelől bizonyítani: e műnek kiemelkedő helye van a klasszikus német legitím geopolitika tudománytörténeti előzményei között. A Ratzel és Kjellén alkotása néhány megállapításával való összevetés egyértelműen bizonyítja hipotézisünk helyességét. Megállapításunkat erősíti az a tény is, hogy egyfelől maga Ratzel⁵³ ismerte Clausewitz műveit, másfelől Haushofer és a *Zeitschrift für Geopolitik* köré csoportosuló katonaszerzők generációja Clausewitz *Vom Kriege*-jén és szellemiségében nevelkedett. Az I. világháború végleg felnyitotta az egyetemes katonai szakma szemét Ratzel politikai földrajzára, ami Clausewitz elméleti hatását – politikai és katonaföldrajzi, valamint hadtudományi szempontból – megkettőzte. A clausewitz-i életmű hatásának teljes körű feldolgozása a majd száz évvel későbbi legitím német geopolitikára a jövőbe mutató tudományos feladat. Az azonban már ma látható, hogy Haushofer és körének, tanítványainak megértése a Clausewitz-kutatások mellőzésével megvalósíthatatlan.

⁵² Clausewitz (2013) i. m. 686–687.

⁵³ A ratzeli és a clausewitz-i életmű kapcsolata ma még feltáratlan. Dolgozatunk témája szempontjából azonban fontosnak véljük megjegyezni, hogy Ratzel, aki tudósként nagymértékben érdeklődött a katonai kérdések iránt, a *Politische Geographie* című művében ugyan hivatkozik Clausewitzre, de nem annak fő munkájára. A politikai terek hatásáról szóló fejezetben – 369. oldal – a clausewitz-i életmű egy másik alkotásával, a *Der Feldzug von 1812 in Russland* cíművel igyekszik bizonyítani, hogy a földrajzi tér egyben politikai és katonai erő is.

Felhasznált irodalom

- Aron, Raymond: *Clausewitz. Den Krieg denken*. Frankfurt am Main – Berlin – Wien, Propyläen, 1980.
- Clausewitz, Carl von: *A háborúról*. Budapest, Zrínyi, 2013.
- Dill, Günther (szerk.): *Clausewitz in Perspektive: Materialien zu Carl von Clausewitz: Vom Kriege*. Frankfurt am Main – Berlin – Wien, Verlag Ullstein, 1980.
- Ebeling, Frank: *Geopolitik: Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945*. Berlin, Akademie Verlag, 1994. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783050069678>
- Hahlweg, Werner: *Clausewitz: Soldat-Politiker-Denker*. Göttingen–Zürich–Frankfurt, Muster-Schmidt, 1969.
- Hahlweg, Werner: Krieg – Kriegskunst – Kriegstheorie. In Ursula Gersdorff (szerk.): *Geschichte und Militärgeschichte: Wege der Forschung*. Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1974. 313–335.
- Haushofer, Karl von: Apologie der deutschen Geopolitik. In Edmund A. Walsh (szerk.): *Wahre anstatt falsche Geopolitik für Deutschland*. Frankfurt am Main, Schulthe-Bulmke, 1946. 18–27.
- Haushofer, Karl von: Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik. In Karl von Haushofer – Erich Obst – Hermann Lautensach – Otto Maull (szerk.): *Bausteine zur Geopolitik*. Berlin–Grunewald, Kurt Vowinckel, 1928. 29–48.
- Haushofer, Karl – Erich Obst – Hermann Lautensach – Otto Maull: Über die historische Entwicklung des Begriffs Geopolitik. In Karl Haushofer – Erich Obst – Hermann Lautensach – Otto Maull (szerk.): *Bausteine zur Geopolitik*. Kurt Vowinckel Verlag, Berlin–Grunewald, 1928. 3–28.
- Hennig, Richard: *Geopolitik: Die Lehre vom Staat als Lebewesen*. Berlin–Leipzig, Verlag und Druck Teubner, 1928. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-663-15984-1>
- Jacobsen, Hans-Adolf: *Karl Haushofer: Leben und Werk I–II*. Boppard am Rhein, Harald Boldt Verlag, 1979.
- Kessel, Eberhard: *Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuerer Zeit: ausgewählte Aufsätze*. Berlin, Duncker Humblot, 1987.
- Kessel, Eberhard: Zur Genesis der modernen Kriegslehre: die Entstehungsgeschichte von Clausewitz' Buch „Vom Kriege“. In Eberhard Kessel: *Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuerer Zeit, ausgewählte Aufsätze*. Berlin, Duncker Humblot, 1987. 122–147.
- Kjellén, Rudolf: *Der Staat als Lebensform*. Leipzig, S. Hirzel, 1917.
- Lüdecke, Cornelia: *Militärische und zivile Geographie: Von Carl Ritters Geographie in Berlin bis zu Karl Haushofers Geopolitik in München*. Norderstedt, BoD-Books on Demand, 2019.
- Maull, Otto: *Politische Geographie*. Berlin, Verlag von Gebrüder Borntraeger, 1925.
- Nagy Miklós Mihály: *Kis magyar hadelmélet: hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata*. Budapest, Zrínyi, 2006.
- Paret, Peter: *Clausewitz und der Staat: der Mensch, seine Theorien und seine Zeit*. Bonn, Dümmlers, 1993.
- Perjés Géza: *Clausewitz*. Budapest, Magvető, 1983.
- Perjés Géza: *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest, Zrínyi, 1988.

- Porro, Carlo: Aufgaben und Methoden der Militärgeographie I. *Petermann's Geographische Mitteilungen*, 59 (1910), 1. 53–55.
- Porro, Carlo: Aufgaben und Methoden der Militärgeographie II. *Petermann's Geographische Mitteilungen*, (1910), 2. 116–118.
- Ratzel, Friedrich: *Politische Geographie: oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges* [Zweite umgearbeitete Auflage]. München–Berlin, Druck und Verlag von R. Oldenbourg, 1903. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783486733785>
- Schössler, Dietmar: *Carl von Clausewitz*. Hamburg, Rowohlt Taschenbuchverlag, 1991.
- Schramm, Wilhelm von: *Clausewitz: Leben und Werk*. Esslingen am Neckar, Bechtle, 1981.
- Sprengel, Rainer: *Kritik der Geopolitik: ein deutscher Diskurs 1914–1944*. Berlin, Akademie Verlag, 1996. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783050073019>
- Tietze, Wolf (szerk.): *Westermann Lexikon der Geographie I–V*. Braunschweig, Westermann Verlag, 1968–1972.
- Tóth Zoltán: Az államterület biztonsága. *Földrajzi Közlemények*, 45. (1917), 7–8. 311–361.